

חובות, עוני והדרה כלכלית¹

מיכל קרומר-נבו,² אנסטסיה גורודזייסקי³ ויובל סער-הימן³

תופעת חובות היתר בקרב משקי בית החיים בעוני כמעט לא נחקרה בישראל, ולמרות עדויות על השפעתה על חייהם של משתמשי שירותים רבים, היא תופסת מקום שולי גם בשיח המקצועי של עובדים סוציאליים. מאמר זה מבקש אפוא לסקור לראשונה את הספרות הרלוונטית בעולם בנוגע לסוגיה זו ולהציג ממצאים ראשוניים מתוך מחקר גישוש. המחקר נערך כמפקד מדלת אל דלת בשכונה בעלת מאפיינים סוציו-אקונומיים נמוכים בבאר שבע, וכלל שאלות הנוגעות למאפייני החובות, לאסטרטגיות ההתמודדות עמהם ולחסמים בהתמודדות.

ממצאי המחקר מעידים על בעיית חובות חמורה בקרב המשתתפים. מתוך 142 משיבים העידו 61% שהם מצויים בחובות שמועד פירעונם עבר, ו-27% דיווחו שאין להם חשבון בנק פעיל – פרמטר המעיד על הדרה כלכלית. גם ריבוי החובות וגובהם ביחס להכנסות מעידים על הדרה כלכלית. עוד נמצא שרוב החייבים עשו מאמצים להסדיר את חובותיהם בשתי דרכים עיקריות: ניסיון להגיע להסדר עם הנושה; תשלום החוב על ידי הגדלת המשאבים הפיננסיים. רובם בחרו בדרך הראשונה, אף שהתגלתה כפחות יעילה מבין השתיים.

המאמר בוחן את הממצאים המתוארים בתוך ההקשר של הדרה כלכלית, מציע כיווני מחקר נוספים ומעלה את הצורך בפיתוח דרכי התערבות מקצועיות ברמת המדיניות וברמת הפרט.

מילות מפתח: עוני, עבודה סוציאלית, חובות, חובות יתר, הדרה חברתית, הדרה כלכלית

-
- 1 תודה על הסיוע באיסוף הנתונים לרחלי אלימלך, רותם ביינר, טל בן-שושן, הילה בר-לב, אוסמה אבו-גאנם, ניצן גוברין, עידית זמיר, לודמילה לוייב, יעל סימון וקרן פרקש.
 - 2 המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר והמרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
 - 3 המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

ביטחון סוציאלי, חשון תשע"ה, נובמבר 2014, מס' 95 : 11-38
 נשלח לפרסום ב-24.9.13, התקבל ב-20.12.13

מבוא

דורית עלתה לישראל מאתיופיה כשהיתה בת 23. כחצי שנה לאחר עלייתה לישראל החלה לעבוד כפועלת, ולכן לא השלימה את לימודי העברית ואינה שולטת בקריאה ובכתיבה. כך גם מעולם לא יכלה להגשים את חלומה להיות גננת. היום היא בת 52, גרושה ואם לחמישה ילדים ומתגוררת בדירת עמידר שמצבה התחזוקתי גרוע. בעשר השנים האחרונות היא מועסקת בחברה קבלנית בעבודות ניקיון בבית ספר, ושכרה על חודש עבודה מלא, המשולם לה כשכר שעתי, מגיע ל-2,000 ש"ח בקירוב. אבל בפועל השכר החודשי הממוצע שלה נמוך בהרבה, מכיוון שבתקופת החופשות שבהן בית הספר סגור הוא מצמצם מאוד, ובשני חודשי חופשת הקיץ אין היא מועסקת כלל. את משכורתה משלימה קצבת השלמת הכנסה. חשוב לה להימנע מחובות. למרות זאת, כשפגשנו אותה היו לה חובות בסך 14,500 ש"ח, מהם 2,500 ש"ח בגין תשלומי הורים לבית הספר של בנה הצעיר, כ-10,000 ש"ח לעיריית באר שבע בגין תשלומי ארנונה וכ-2,000 ש"ח לתאגיד המים המקומי.

דורית ממתנה כבר ארבעה חודשים לוועדת ההנחות של העירייה, שבסמכותה לאשר הנחות בדמי הארנונה, אך בינתיים היא אמורה לשלם את מלוא הסכום, ואינה עומדת בתשלומים, כך שהסכום ממשיך לגדול עקב הריבית המוצמדת אליו. החוב שלה לתאגיד המים צומצם מאוד לאחר שבעקבות פנייתה לוועדת חובות קיבלה פריסה של החזרי החוב בסך 150 ש"ח בחודש. עם זאת, יש להעביר את התשלום באמצעות הוראת קבע, אבל אין לה חשבון בנק, לאחר שבעבר השתמש בעלה לרעה בחשבון הבנק שלה. כך גדל החוב מחדש. בית הספר שלח לה לאחרונה דרישה להסדיר את חובה והציע לה שני מסלולי תשלום: תשלום מידי של כל הסכום, שיזכה אותה בהנחה, או תשלום חודשי עד סוף שנת הלימודים. באופן פרדוקסלי אין היא יכולה ליהנות מההנחה, מכיוון שאין ברשותה הסכום שבית הספר דורש; אולם גם אין ביכולתה לשלם את הסכום בתשלומים חודשיים, מכיוון שתשלום כזה יוריד אל מתחת למינימום ההכרחי את סכום הכסף העומד לרשותה לצורך קיום. כך ששתי האפשרויות הן לא ריאליות מבחינתה.

לכאורה נראה שבעייתה של דורית פשוטה וניתנת לפתרון, שכן סך החובות שלה אינו גבוה, ואדם שמשתכר את השכר הממוצע במשק (9,624 ש"ח נכון לספטמבר 2013) היה יכול להסדיר את חובותיו. אבל המציאות מלמדת שהיא נמצאת במלכוד שכמעט אין סיכוי להיחלץ ממנו, שכן בהעדר אפשרויות תעסוקה מכניסות יותר וגישה לחשבון בנק, אין לה כל אפשרות ריאלית לשלם את חובה, וזה מטבעו עתיד לצבור ריביות ולגדול. יתרה מזו, לחוב מסוג זה יש השלכות מידיות על איכות החיים של דורית וילדיה: החוב לבית הספר עתיד להביא לכך שימנעו מילדיה לצאת לטיול בית ספרי או להשתתף במסיבת כיתה, מה שיביא להדרתם מהמסגרת החינוכית ויפגע ביכולתם להצליח בלימודיהם; החוב לארנונה

יגדל בשל קנסות וריביות, ועלול להיפתח כנגדה הליך גבייה מינהלי, והחוב לתאגיד המים מאיים להביא לניתוק דירתה ממים.

כבר משחרר ההיסטוריה חובות הם חלק מההתנהלות הכלכלית של בני האדם. עם זאת, רק מסוף שנות ה-80 ואילך, עם הגידול הדרמטי בהיקף התופעה של חובות יתר של משקי בית פרטיים, החלה זו לקבל הכרה כבעיה חברתית ואף לזכות בהתעניינותו של המחקר האקדמי (Caputo, 2012). את עיקר המחקר האקדמי בתחום ניתן למצוא בחמישה תחומי מחקר שונים (Anderloni & Vandone, 2008; Schicks, 2010; Webly & Neyhus, 2001): התחום הכלכלי שם דגש על מדידת התופעה, על הבנת המודלים וההקשרים הכלכליים המחוללים אותה ועל אפיון המשתנים הכלכליים של משקי בית בעלי חוב (Aniola & Golas, 2011; Athreya, 2008; Betti, Dourmashkin, Rossi, & Yin, 2007; Bridges & Disney, 2004); התחום המשפטי עוסק בהסדרים החוקיים ובמנגנוני הגבייה והאכיפה של חובות (Ramsay, 2007, 2012); מחקרים סוציולוגיים עוסקים בהקשרים החברתיים ובתפיסות החברתיות והתרבותיות אודות חובות וחייבים (Goode, 2012; Walker, 2011); התחום הפסיכולוגי-הרפואי עוסק בהשלכות הפסיכולוגיות והרפואיות של חיים בחובות ובמאפיינים הפסיכולוגיים של חייבים (Keese & Shmitz, 2013; Meltzer et al., 2011; Sweet et al., 2013; Webley & Neyhus, 2001); מחקרי מדיניות רווחה ומדיניות הבריאות עוסקים בקשר שבין מנגנוני הרווחה, הביטחון הסוציאלי והבריאות לבין משפחות הנמצאות במצבי חוב (Ben Galim & Lanning, 2011; Dearden et al., 2011; Kempson, McKay, & Wilits, 2004; Thome, 2011).

עובדים סוציאליים מטפלים באנשים החיים בעוני מכירים את המציאות היומיומית של חייבים, ובמקרים רבים אף נדרשים לעסוק בעניין זה, אם על ידי כתיבת מכתבים ואם על ידי חיבור חייבים לארגונים (כמו ידיד, סנגור קהילתי, פעמונים). עם זאת, המחקר וההכשרה בעבודה סוציאלית בתחום נמצאים בחיתוליהם. מצאנו מאמר יחיד שעסק בנושא מפרספקטיבה של עבודה סוציאלית, ובו הכותב מצר על כך שאין העובדים הסוציאליים מטפלים בבעיות החובות של הפונים אליהם וקורא להעמקת הידע המקצועי בתחום (Ryan, 2009).

המאמר הנוכחי מבקש להגיב לחלל זה ולהביא את הנושא של חובות ועוני לשיח המקצועי והציבורי בישראל. באופן ספציפי למאמר שתי מטרות: (1) לסקור את הידע הקיים בתחומים שונים בנוגע לחייבים ולטיפול בהם, כדי להנגישו לעובדים סוציאליים; (2) להצביע על הרלוונטיות של הנושא לעבודתם של עובדים סוציאליים באמצעות הצגת נתונים ראשוניים על מצב החובות בשכונה אחת בבאר שבע. בנוסף לזיהוי מאפייני החייבים בשכונה, היקף החובות וסוגיהם והסיבות להיווצרותם, המחקר בוחן גם את דרכי ההתמודדות שנוקטים חייבים כדי לסגור את החובות ואת החסמים הניצבים לפניהם.

מושגים מרכזיים: חובות אשראי, חובות יתר וחסכון

קמפסון ועמיתיה (Kempson et al., 2004) מבחינים בין שני שימושים במושג חוב: חובות אשראי וחובות יתר. חובות אשראי (credit), המכונים גם חובות צרכניים (consumer debt), כוללים כל התחייבות כספית שאדם לוקח על עצמו, כגון משכנתה, הלוואות או פריסת תשלומים בכרטיס אשראי. חובות צרכניים הם מצבי חוב הכרחיים על מנת לשמור על איזון כלכלי בתוך כלכלת השוק העכשווית (Athreya, 2008), והם מקובלים בקרב חלקים נכבדים מהאוכלוסייה. סקר אוריינות פיננסית שערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס, 2012) מצביע שבקרב בני 20 ומעלה בישראל יש שיעורים גבוהים של שימוש באשראי ובהלוואות שונות: 30% לקחו הלוואת משכנתה, 45% לקחו הלוואה כלשהי, ול-78% יש כרטיס אשראי.

חובות יתר (overindebtness) הם חובות אישיים (personal debt) או חובות בעייתיים (problem debt) – כל ההתחייבויות הכספיות שאין המחויב מצליח לעמוד בהן. כלומר: חובות אשראי יכולים להפוך לחובות יתר, אם לא הצליח החייב לפרוע אותם במועד. לדוגמה: באנגליה נמצא שאף ש-75% ממשקי הבית משתמשים בכרטיסי אשראי, כלומר יש להם חובות צרכניים, רק 6% לא עמדו בהתחייבויות שלקחו על עצמם (Kempson, 2002). אנדרלוני וונדון (Anderloni & Vandone, 2008) מוסיפות להגדרה של חובות יתר את המצב של אי יכולת לשלם חשבונות שגרתיים שונים, כמו מסים, הוצאות קיום או שכר דירה, ומסכמות ש"אדם הוא בעל חוב, אם הוא מתקשה או אינו מצליח לעמוד בהתחייבויות הכלכליות של ניהול משק בית – בין אם החוב נובע מהלוואה כלשהי, מתשלום שכירות, מהוצאות משק בית, ממסים, מביטוח או מחשבונות אחרים הנובעים מניהול משק הבית. כל עוד היסוד לחוב הוא כספי, אזי ניתן להגדירו כחייב" (Anderloni & Vandone, 2008, p. 2).

מושגים אחרים שיש להם זיקה לחובות הם חיסכון וצבירת נכסים או הון. בניגוד למצבי חוב, המתארים התמודדות עם מחסור בהכנסה פנויה המייצר התחייבויות כלכליות, חיסכון הוא המצב ההפוך שבו משק הבית מצליח לפנות חלק מההכנסה שלו למען השקעה ברשת ביטחון כלכלית ובעתידו (Sherraden, Schreine, & Beverly, 2003). חשיבותו של חיסכון בהקשר זה מצויה בקשר שלו לחובות. נמצא שחיסכון יכול להוות גורם המונע מצבי חוב; ובתמונת ראי, חובות מהווים חסם משמעותי ליצירת חיסכון ולבניית נכסים (Birkenmaier, Curley, & Kelley, 2012).

הסיבות להתפתחות חובות

שני תהליכים מקבילים תורמים להתפתחות תופעת החובות במשקי בית פרטיים: נוצרת תלות גדולה באשראי בשל משברי הכלכלה העולמית, היחלשות מנגנוני הביטחון הסוציאלי ושינויים בשוק התעסוקה לכיוון של אי יציבות, ארעיות והעדר ביטחון, בד בבד עם העלייה המתמדת ביוקר המחיה; במקביל, שוק האשראי הופך אמצעי זמין ונגיש לכל סוגי האוכלוסייה בשל ההתפתחויות החלות בו (Caputo, 2012; Ramsey, 2012; Sullivan, Warren, & Westbrook, 2000; Walker, 2012). מחקר משווה של שוק האשראי באנגליה ובצרפת מצא, שעל אף השוני בין המדינות, בשתיהן נבעה העלייה החדה בשימוש באשראי ובעקבותיה העלייה במספר משקי הבית הסובלים מחובות מאידאולוגיות נאו-ליברליות המקדשות הפרטה, מיצירת מראית עין של "הזדמנויות לכולם" וממיתון הרגולציה על הבנקים ועל חברות האשראי (Ramsey, 2012).

השילוב של שני תהליכים אלה מחזק ומקבע את האי שוויון הכלכלי-המעמדי ואת נחיתותם הכלכלית של אנשים החיים בעוני, שכן הם אלה שנוזקים יותר מכול למערכת התמיכה הסוציאלית הציבורית ההולכת ונעלמת, ולכן הישענותם על מערכת האשראי היא אקוטית. בה בעת הם נאלצים לשלם ריביות גבוהות יותר מאשר הקבוצות המבוססות, כדי להבטיח את חברות האשראי ואת הבנקים מפני הסיכון שבמתן קרדיט לאנשים עניים. יון (Yoon, 2009), המנתח את מערכת האשראי האמריקנית ומצביע על יתרונותיו של שוק האשראי כמחולל צמיחה, גורס שעל מנת לקיים צדק כלכלי, יש להגביר את הרגולציה על שוק זה.

ניתוח זה מציע הסבר ברמת המקרו בנוגע למערכת הכלכלית, אך אין הוא עונה על שאלות הנוגעות למקרים הפרטיים: מה הן נסיבות החיים שאנשים נקלעו בעטיין למצבי חוב? מה הם המאפיינים של חייבים? הדיון בשאלות אלה מעלה תשובות רבות המשקפות אי הסכמה בין חוקרים הבאים מעמדות אידיאולוגיות וערכיות מנוגדות. מצד אחד ניצבים אלה התופסים חובות כתופעה מערכתית רחבה, הנובעת ממבנה חברתי קלוקל וממצבי חיים קשים (Davidson, 2011). הם טוענים שאנשים נקלעים לחובות בשל מאפיינים מערכתיים, כגון מבנה שוק העבודה, עלויות הדיור או שוק אשראי בעייתי. מהצד האחר ניצבים בעלי עמדות נאו-ליברליות, הרואים בחובות תוצאה של תפקוד לקוי ולא אחראי של החייבים, עד כדי טענה לקיומה של "תרבות חוב" (Lea, Webely, & Levine, 1993). הם מצביעים על מאפיינים אישיים, כגון שימוש מופרז באשראי, התנהלות כספית גרועה, גירושין ועוד (Anderloni & Vandone, 2008).

יש חוקרים המשלבים בין שתי עמדות אלה ורואים באינטראקציה בין קשיים אישיים לקשיים מערכתיים את הגורם המרכזי לכניסה לחוב. הם טוענים שבדרך כלל אנשים נכנסים לחובות בעקבות אירועי חיים ממוקדים (trigger events), המביאים לאובדן

פתאומי של הכנסה ובעקבותיו למשבר כלכלי הגורר סחרור של חובות (spiral of debts). כלומר: חובות לגורם אחד גוררים עוד חובות לגורמים אחרים ומקשים עוד יותר על איזון כלכלי (Ben Galim & Lanning, 2010).

המחקר המנסה לזהות את המאפיינים האישיים של חייבים מצביע על מעמד סוציו-אקונומי נמוך כעל מאפיין מרכזי של משפחות הנמצאות במצבי חוב (Anderloni & Vandone, 2008; Ben Galim & Lanning, 2010; Dearden et al., 2012; Department for Work and Pensions & Department of Trade and Industry, 2004; Disney & Bridges, 2008; Kempson et al., 2004). מאפיינים אחרים הם גיל צעיר (Anderloni & Vandone, 2008; Caputo, 2012; Kempson et al., 2004), הורות לילדים (Kempson et al., 2004), בעיות רפואיות (Keeze & Shmitz, 2013), אבטלה (Disney & Bridges, 2008; Kempson et al., 2004) והשתייכות מגדרית (נשים) (Caputo, 2012). הניסיון לאפיין חייבים באמצעות תכונות פסיכולוגיות העלה נטייה לגישה סובלנית למצב חוב (Lea, Webely, & Levine, 1993), העדר שליטה עצמית, מושקעות בהווה (Webley & Nyhus, 2001) והערכה עצמית נמוכה (Caputo, 2012). אף שנמצאה קבוצת תכונות המאפיינת חייבים, לא נמצא אישוס אמפירי לטענה שניתן לאפיין "תרבות של חוב", כלומר תרבות שבה חובות הם מצב כרוני המתקבל בשלוות נפש. נמצא שתופעת החובות היא ברובה תופעה קצרת טווח וזמנית (Caputo, 2012).

מחקרים איכותניים שנערכו באנגליה (Kempson, 2002), בצרפת (Ramsey, 2011), בגרמניה (Backert et al., 2009), באוסטריה, בבלגיה ובספרד (Jentsch & Riestra, 2006), ואשר ביקשו להביא את נקודת המבט והידע של בעלי חוב בנוגע להיקלעותם לחובות, מצאו מכלול רחב של סיבות: משברי חיים (גירושין, מחלה, תאונה, מוות במשפחה, קשיים רגשיים); הכנסה נמוכה או ירידה פתאומית בהכנסות; הוצאות רבות (עלויות דיור, הוצאות לא מתוכננות); תמורות בשוק העבודה (שינויים בתנאי העבודה, אובדן עבודה, אבטלה); התנהלות כספית בעייתית (ניהול כספים גרוע, התחייבויות יתר, שימוש מוגזם באשראי, כישלון בעסקים); התנהלות לקויה מול מוסדות כלכליים (חוסר הבנה או ידע וקשיים בהתנהלות מול בנקים, מחסור בידע על שוק האשראי); מצב משפחתי (קשיים משפחתיים ושינויים במבנה המשפחה).

השלכות של חובות על החייבים

חייבים נתונים בשל חובותיהם להשפעות נרחבות, ביניהן השפעות פסיכולוגיות, רפואיות ומשפחתיות (Kempson, 2004; Sweet et al., 2013). אין הן נפרדות זו מזו, אלא מצטלבות ומשפיעות זו על זו בדרך המחזקת את עוצמתן המחלישה.

מחקרים שונים מצאו שחובות מהווים גורם לחץ פסיכולוגי המקשה על תפקוד יומיומי ומביא להתפתחותן של מצוקות והפרעות פסיכולוגיות (Brown, Taylor, & Wheatley, 2005). סוויט ועמיתיה (Sweet et al., 2013) מתארים את המצוקות הפסיכולוגיות כ"מנגנון שמכניס את החובות אל מתחת לעור", ולכן משפיע על כל תפקודי האדם. השפעה זו יכולה להגיע עד כדי סכנת חיים: מחקר שנערך בהונג קונג מצא ש-24% מכלל המתאבדים בשנה אחת היו שרויים בחובות (Yang et al., 2007). מלצר ועמיתיו (Meltzer et al., 2011), שחקרו את הנושא באנגליה, מצאו קשר בין מצבי חוב לנטיות אוברדניות וכן שהרגש המתווך ביניהם הוא תחושת חוסר התקווה. מחקרים אחרים מצאו מתאמים בין חובות לדיכאון (Bridges & Disney, 2010), לחרדה (Dretea, 2000), לדיכאון אחרי לידה (Reading & Reynolds, 2001) ולמחלות נפש (Fitch et al., 2009).

הלחץ הנפשי הכרוך במצבי חוב מביא גם להתפתחות מצבי מחלה פיסיים, כמו לחץ דם גבוה, השמנה או כאבי גב (Dretea & Lavrakas, 2000; Keese & Shmitz, 2013; Ochsman et al., 2009; Sweet et al., 2013). יתרה מזו, חייבים, בפרט כאלה המצויים במצוקה כלכלית קשה, מתקשים לקבל שירותי רפואה מתאימים בשל העלות הכספית הכרוכה בהם (Kalousova & Burgard, 2013) ונמצאים בסיכון לחוסר ביטחון תזונתי עקב הקושי לרכוש מזון מגוון ובריא (Keese & Shmitz, 2013).

כפי שצוין לעיל, לחובות עלולה להיות השפעה מכרעת גם על המארג המשפחתי. נמצא שחובות מגדילים את הסיכוי לגירושין (Dew, 2011; Kempson et al., 2004) ומקשים על ההורים להיות זמינים רגשית ופיסית בשביל ילדיהם (Goode, 2012). דיו (Dew, 2008) מצא שזוגות נשואים טריים שהתמודדו עם חובות חוו אי שביעות רצון מנישואיהם לעומת זוגות ללא חובות. אי שביעות הרצון נבעה מהזמן הרב שהיה עליהם להקדיש לעבודה ומויכוחים רבים ביניהם בנוגע להתנהלות הכספית.

חובות, עוני והדרה כלכלית

כפי שצוין לעיל, נמצא בשורה של מחקרים, שמצב סוציו-אקונומי קשה הוא גורם סיכון מרכזי לכניסה לחובות ושנשים החיים בעוני הם האוכלוסייה המועדת ביותר לכניסה למצבי חוב. מציאות זו מחייבת לבחון את הקשר בין עוני לחובות על רבדיו השונים.

ראסל, וילן ומייטרה (Russell, Whelan, & Maitre, 2013) מציינים שיש לבחון את תופעת החובות של אנשים החיים בעוני בתוך הקשר רחב של מיקום חברתי וכלכלי כ"הבניה של הזדמנויות חיים (Life chances) בתוך מצב סוציו-אקונומי רחב". כלומר: לא ניתן להבין את תופעת החובות בקרב אנשים החיים בעוני, בלי לבחון את הזדמנויות החיים המצומצמות שלהם כפונקציה של הדרה חברתית.

הדרה חברתית על פי דורון (2006) היא תהליך שבו קבוצות שונות באוכלוסייה נדחקות לשוליים החברתיים, כך שנמנעות מהן הזדמנויות להשתתפות מלאה בחיי החברה. ביטויי ההדרה החברתית הם צמצום אפשרויות התעסוקה או אפשרויות תעסוקה בשוק פוגעני, תנאי דיור קשים, גישה מוגבלת לשירותים חברתיים, לחינוך ראוי, לטיפול רפואי הולם ועוד. תנאים אלה נשזרים זה בזה, פועלים ביחד ומחזקים זה את זה בקשר הדדי ומצטבר המחולל מציאות חיים מגבילה ומוגבלת בשולי החברה (Kempson et al., 2000; Sheppard, 2012; Whelan & Maitre, 2005). כך, למשל, אין עבודה בתנאים פוגעניים מאפשרת להשתכר כראוי ולרכוש מוצרים או שירותים בסיסיים, כמו רפואה או חינוך, אשר בלעדיהם קשה להתקדם לעבודה טובה יותר.

לאחרונה חדר לשיח המושג הדרה כלכלית, המתאר פן אחד של התופעה הרחבה של הדרה חברתית (Kempson et al., 2000; Whelan & Maitre, 2005). הדרה כלכלית היא מצב שבו נמנעת הגישה לשירותים כלכליים (Devlin, 2005) מהסיבות האלה: נגישות חסרה (כאשר מוצרים או שירותים כלכליים אינם נגישים); תנאים נלווים (כאשר השימוש במוצר כלכלי מחייב לעמוד בקריטריונים מסוימים שאינם פתוחים לכול); מחיר (כאשר המחיר של מוצר או שירות גבוה מדי); הדרה עצמית (כשאדם חש שאין לו סיכוי להתמודד עם מערכות השירותים הכלכליים או לקבל את השירות שהוא זקוק לו ועל כן נמנע מקשר עם מערכות אלה (Devlin, 2005; Gloukoviezoff, 2007; Kempson & Whiley, 1999; Kempson et al., 2000). הדרה כלכלית יכולה לבוא לידי ביטוי בכך שנמנעת מהאדם הגישה למוצרים פיננסיים, כמו אשראי מגורם אמין, תוכנית פנסיה, ביטוח חיים או רכוש. חשבון בנק הוא המוצר הפיננסי הבסיסי ביותר, וחסרונו יכול להעיד על חסרונם של המוצרים הפיננסיים האחרים (Devlin, 2005; Kempson et al., 2000).

חובות והדרה כלכלית אינם מקושרים זה לזה באופן מדי, וניתן אף לטעון שהקשר ביניהם פרדוקסלי, משום שאדם שלא משתמש בשירותים כלכליים לא יכול לכאורה להיות בחוב (Gloukoviezoff, 2007). עם זאת ניתן לראות מעין "מעגל קסמים" – קשר הדוק ודו כיווני של סיבה ותוצאה בין התופעות, כאשר הדרה כלכלית יכולה להביא לחובות, וחובות יכולים להביא להדרה כלכלית (Gloukoviezoff, 2007). חובות עלולים להוביל להדרה כלכלית, כאשר שירותים כלכליים נסגרים לפני חייבים עקב חובם (לדוגמה חשבונות בנק מעוקלים, קושי לקבל הלוואות ועוד) או כאשר חייבים מתקשים לסגור את חובם (מכיוון שחלק נכבד מהכנסתם מופרש לטובת סגירת החוב). במצב כזה הם עלולים לאבד תקווה באשר ליכולתם לתפקד כלכלית בצורה מאוזנת ומחליטים לנתק מגע מהמערכת הכלכלית. בדומה, הדרה כלכלית עלולה להוביל לחובות, כאשר העדר הגישה לבנקים או לחברות אשראי מאלץ אנשים לקחת הלוואות בתנאים גרועים מגורמים שונים בשוק האפור או כאשר אין השימוש בשירותים כלכליים מאפשר נזילות וכל חוב קטן עלול להוביל לסחרור חובות מהיר (Anderloni & Vandone, 2008; Gloukoviezoff, 2007).

הטיפול בחובות

בהשוואה לעיסוק הענף בגורמים ובהשלכות של בעיית החובות, הידע אודות ההתמודדות עם בעיית החובות והטיפול בה מועט יחסית, ומתמקד בשני ערוצים (Valins, 2004): שינוי מדיניות; מתן מענה פרטני לחייבים. ערוץ שינוי המדיניות כולל הגברת הרגולציה על שוק האשראי, פיתוח מענים קהילתיים למתן הלוואות בתנאים נוחים, פיתוח מסלולים ממשלתיים לסגירת חובות ופיתוח מנגנוני זיהוי מוקדמים של חייבים (Dearden, 2012; Department for Work and Pensions & Department of Trade and Industry, 2004, 2005; Ramsey, 2012; Walker, 2007; Yoon, 2009).

ערוץ הסיוע הפרטני כולל הן טיפול מניעתי והן טיפול תגובתי לאלה שכבר הפכו לחייבים. בקצה המניעתי נמצאים החינוך הכלכלי (financial education) ופיתוח אוריינות פיננסית (financial literacy development), הזוכים לפופולריות רבה בעיקר בארצות הברית, ומזוהים עם התוכניות לצבירת נכסים וחיסכון המונהגות שם (Clancy, Grinstein-Weiss, & Schreiner, 2001). הדגש בתוכניות אלה הוא על העלאת המודעות לאפשרויות כלכליות, על פיתוח יכולת לעיבוד מידע כלכלי ועל קידום המודעות להשלכות של צעדים כלכליים (Clancy, Grinstein-Weiss, & Schreiner, 2001; Fox, Bartholomae, & Lee, 2005; Disney & Gathergood, 2011; Lusardi & Tufano, 2009) ולצבירת חסכוניות, המהווים גורם מגן מפני כניסה לחובות (Birkenmaier, Curley, & Kelley, 2012). למרות אופיו המניעתי של החינוך הכלכלי, הוא מהווה מרכיב מסוים גם בתוכניות התערבות המיועדות לחייבים (Department of Trade and Industry, 2005; Disney & Gathergood, 2011; Valins, 2004).

בקצה התגובתי נמצא מתן ייעוץ לחייבים (debt advice) כמענה למצבי חוב קיימים. פרקטיקה זו היא המענה המרכזי המוצע לאנשים הנמצאים במצבי חוב, והיא מקובלת בעיקר באירופה (Orton, 2009; Pleasence & Balmer, 2009; Stamp, 2012). הייעוץ לחייבים בבריטניה הוא חלק אינטגרלי מתוכנית פעולה ממשלתית כוללת לטיפול בחובות (Department for Work and Pensions & Department of Trade and Industry, 2004, 2005). ייעוץ לחייבים הוא התערבות ממוקדת לפתרון בעיה (Wolfe, Madge, & Kruse, 2004), והוא יכול ללווה מספר צורות: מייעוץ כללי דרך מתן ידע עד סיוע פרטני ממוקד, הכולל עבודת סנגור ותיווך מול גורמים משפטיים וכלכליים; למשל: ייצוג בבתי משפט ובמשא ומתן מול חברות אשראי (Ryan, 2009; Stamp, 2012; Wolfe, Madge, & Kruse, 2004). אין הגדרה אחידה באשר לזהות המקצועית של היועץ לחייבים. העוסקים בתחום יכולים להיות כלכלנים, עורכי דין, עובדים סוציאליים או מתנדבים שעברו הכשרה מיוחדת (Wolfe, Madge, & Kruse, 2004).

2004). מחקרים שונים שבדקו את השפעת הייעוץ לחיובים מצאו שאלה שקיבלו סיוע זה מדווחים על ירידה בגובה החוב (Stamp, 2012), על קידום תחושת השליטה העצמית (Orton, 2009), על התפתחות הבנה מעמיקה יותר של מצבם הכלכלי ואף על התחזקות התחושה שיש להם סיכוי לסגור את חובם (Pleasence & Balmer, 2009).

שאלות המחקר

מטרתו של מחקר זה, בהתבסס על סקירת הספרות, היא לבחון את תופעת החובות בתוך הקשר של עוני והדרה כלכלית. באופן ספציפי המחקר מציג מידע ראשוני על תופעת החובות ועל ההתמודדות של אנשים עם חובות בשכונה בעלת מאפיינים סוציו-אקונומיים קשים בבאר שבע. אלה הן שאלות המחקר: (1) מהו אופי החובות בשכונה, ומה הם סוגיהם והיקפם? (2) מה הן הסיבות להיווצרותן של חוב? (3) אילו צעדים נוקטים חייבים כדי להסדיר את חובם? (4) מה הם החסמים שחייבים מתמודדים עמם כבואם להסדיר את החוב?

שיטת המחקר

מדגם

לאור העובדה שהעברת מידע אודות מצב כספי היא "טאבו אחרון" מבחינת הנתונים שאדם מוכן לחשוף על עצמו, האתגר המרכזי בחקר נושא כה רגיש כמו חובות הוא איתור אוכלוסיית המחקר והשגת הסכמתה לשיתוף פעולה (פוקס ולשם, 2005). כדי להגיע למספר מספק של חייבים שעבר מועד פירעון חובותיהם, החלטנו להתמקד במחקר גישוש זה בשכונה אחת בעיר באר שבע, המשתייכת לפרויקט שיקום שכונות, ונחשבת שכונה בעלת מאפיינים סוציו-אקונומיים קשים (למ"ס, 2008). ההתמקדות באזור גיאוגרפי מצומצם אפשרה לאסוף את הנתונים באמצעות מפקד מדלת לדלת. במדגם הסופי השתתפו בסך הכול 142 איש (מעל גיל 18). המראיינים התדפקו על 976 דלתות ברחבי השכונה, בבקשם לראיין אדם בוגר אחד מתוך כל אחד ממשקי הבית ברחובות שנבחרו. מתוך כל 976 הדירות היו 5% דירות שלא גרים בהן, ב-53% לא פתחו את הדלת למרות ניסיונות חוזרים ליצור קשר בשעות שונות, ב-12% לא נערך ריאיון בשל בעיית שפה, וב-15% נתקלו המראיינים בסירוב להשתתף במחקר. בסופו של דבר, מתוך סך 976

הפניות, כולל דירות שלא גרים בהן ודירות שלא היה בהן מענה, עמד שיעור ההיענות להשתתפות במחקר על 15%.⁴ לאחר ניקוי דירות שאינן דירות מגורים ודירות שלא פתחו בהן את הדלת עמד שיעור ההיענות בתוך אוכלוסיית הנחקרים שאיתם הצליחו המראיינים ליצור קשר ראשוני (הדירה היתה דירת מגורים, והמשתתף הפוטנציאלי פתח את הדלת) על 34%.

כלי המחקר

הגדרת המושג "חוב" בסקר כללה כל חוב שעבר מועד פירעונו. כלומר: התחייבויות עקב משכנתה או הלוואה לא נכללו תחת ההגדרה של חוב, אלא אם כן חל עיכוב בפריעתן הסדירה. המפקד נערך בעזרת שאלון מובנה שהועבר בראיונות פנים אל פנים בבתי המשתתפים. כתיבת השאלון לוותה בהתלבטויות רבות, שנבעו מן המתח בין הרצון לדלות מהנשאלים מידע רב ככל האפשר לבין הדאגה לפרטיותם, הרצון שלא להביכם והרצון לגייס את שיתוף הפעולה שלהם להשתתפות במחקר. כשהתלבטנו בנוגע לשאלות שעלולות להישמע חודרניות או מעליבות או לחשוף את זהות המשיבים, בחרנו לוותר על המידע ולא לכלול אותן. כך לדוגמה לא כללנו בשאלון שאלות על רמת ההכנסה ועל המצב המשפחתי.

השאלון שעליו התבססו הראיונות המובנים כלל 19 שאלות – 14 מתוכן סגורות וחמש פתוחות – שהקיפו ארבעה נושאים: (1) מאפייני החוב (לדוגמה: מהו סך החובות שלך?); (2) דרכי ההתמודדות עם החוב (לדוגמה: האם ניסית לעשות משהו על מנת לסגור את החוב? האם הצעדים שעשית עזרו לך לצמצם/לסגור את החוב?); (3) החסמים להתמודדות יעילה עם חובות; (4) מאפיינים סוציו-דמוגרפיים של הנחקרים (גיל, מין, מצב תעסוקתי, בעלות על חשבון בנק).

חמש השאלות הפתוחות שנכללו בשאלון אפשרו תשובות מרובות: למי אתה חייב כספים? מה הן הסיבות להיווצרות החוב? אילו צעדים נקטת כדי לסגור את החוב? כשלא הצלחת לסגור את החוב, באילו חסמים נתקלת? מה יעזור לך לסגור את החוב? המראיינים הונחו לכתוב בפרוטרוט את התשובות המילוליות לשאלות אלה, והתשובות שניתנו קובצו בהמשך לקטגוריות בעזרת שיטת ניתוח תוכן קונבנציונלית (Hsieh & Shannon, 2005).

4 חישוב האחוזים נעשה על בסיס 726 דירות. כאמור הסטודנטים התדפקו על 976 דלתות, אך מעקב מפורט אחר ניסיונות ליצור קשר ראשוני עם מראיינים וסיבות לאי ביצוע ראיונות נעשה על 726 דירות.

איסוף הנתונים

הנתונים נאספו בין החודשים פברואר-אפריל 2013 בידי סטודנטיות וסטודנטים לעבודה סוציאלית מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, דוברי עברית, ערבית ורוסית. המראיינים הגיעו לשכונה בשעות שונות של היום והערב. לאחר שהציגו את עצמם כסטודנטים מאוניברסיטת בן-גוריון והדגישו שמטרת המחקר היא להעלות את המודעות לנושא החובות ושההשתתפות במחקר היא וולונטרית ואנונימית לחלוטין, העבירו את השאלונים בראיונות פנים אל פנים עם תושבי השכונה בבתיהם.

במהלך איסוף הנתונים נתקלו המראיינים בתגובות רבות שהדגישו עד כמה נושא המחקר רגיש. כך לדוגמה באחת הדירות הצהירה האישה שפתחה את הדלת שלה עצמה אין חובות, אך מיד הוסיפה ואמרה ש"לכל השכונה יש חובות, אבל איש לא יענה לכן בכנות". במקרה אחר, שבו הסכימה אישה למלא את השאלון, שמעו המראיינות לאחר צאתן מהדירה ריב קולני בינה לבין בן זוגה על כך ששיתפה פעולה עם המחקר. בשל רגישות הנושא והקושי לחשוף אודותיו נתוני אמת, יש להניח ששיעור החייבים והיקף החובות גבוה בהרבה מהנתונים העולים מהמחקר.

ממצאים

מתוך 142 האנשים שהשתתפו במחקר ציינו 87 (61%) בעת מילוי השאלון שיש להם חוב כלשהו שעבר מועד פירעונו. מבין 87 החייבים היו 36% גברים ו-64% נשים. גילם הממוצע היה 41.9 (סטיית התקן 14.6), ומספר הנפשות הממוצע במשפחותיהם היה 4.1 (סטיית התקן 2.1). ב-54% ממשפחות החייבים לפחות מבוגר אחד עובד. ל-73% מהמשיבים היה בעת מילוי השאלון חשבון בנק פעיל, ל-13% חשבון בנק מעוקל, ול-14% לא היה חשבון בנק בכלל.

מאפייני החובות

בקרב המשיבים אשר דיווחו שיש להם חובות עמד גובה החוב הממוצע (סך כל סכום החובות למרואיין) על 144,508 ש"ח, טווח החובות נע בין 700 ל-2,000,000 ש"ח, והחוב החציוני עמד על 50,000 ש"ח. מתוך 87 משיבים דיווחו 39% שיש להם חוב לגורם אחד, 26% דיווחו שיש להם חובות לשני גורמים, ול-35% היו חובות לשלושה ויותר גורמים שונים.

לוח 1 מציג את התפלגות הגורמים שהמשיבים חייבים להם כספים. מכיוון שלרוב המשיבים היו חובות למספר גורמים, ניתנה בשאלה זו האפשרות לציין יותר מגורם אחד. ניתוח כלל התשובות העלה 11 קטגוריות של חובות: למוסדות פיננסיים (כולל בנקים, חברות אשראי וחברות למשכנתאות; 29.1%); לחברות חשמל, מים וגז (16.3%); לעירייה (כולל חובות ארנונה; 14.3%); לחברות תקשורת (כבלים, לוויין, סלולר, עיתונים ובזק; 10.2%); לגורמים פרטיים (השוק האפור או קרובי משפחה; 6.6%); להוצאה לפועל (6.1%); לשירותים רפואיים (קופת חולים, מד"א ובית חולים; 4.1%); לבעלי דירה (פרטיים או חברת עמידר; 4.1%); למוסד לביטוח לאומי (3.6%); לחנויות מזון (3%); לגופים אחרים.

הקטגוריה השכיחה ביותר היא מוסדות פיננסיים, בעיקר בנקים. קטגוריות בולטות אחרות הן חברות חשמל, מים וגז, עירייה (בעיקר ארנונה) וחברות תקשורת.

לוח 1

התפלגות הגורמים שהמשיבים חייבים להם כסף

(N גורמים = 196)

הגורם	אחוז	(מספר)
מוסדות פיננסיים	29.1	(57)
חברות שירות	16.3	(32)
עיריית	14.3	(28)
חברות תקשורת	10.2	(20)
גורמים פרטיים	6.6	(13)
הוצאה לפועל	6.1	(12)
שירותים רפואיים	4.1	(8)
בעלי דירה	4.1	(8)
ביטוח לאומי	3.6	(7)
חנויות מזון	3.0	(6)
אחר	2.6	(5)

לוח 2 מציג את התפלגות הסיבות להיווצרות החוב. גם במקרה זה ניתנה למרואיינים אפשרות לציין מספר סיבות. בתהליך ניתוח הנתונים יצרנו שמונה קטגוריות: מקורות כלכליים מוגבלים (הכנסה נמוכה, קצבאות נמוכות מדי, יוקר המחיה והוצאות חד פעמיות וחריגות כגון קניית רכב או חתונה; 27.4%); נסיבות חיים או אירועי משבר (מוות במשפחה, מחלה, גירושין, אבטלה, הגירה, חד הוריות והתמכרות בן זוג לסמים; 24.4%); העדר איזון בין הוצאות להכנסות (19.8%); הוצאות דיור (9.9%); קנסות וריביות (6.9%); יזמות עסקית (3.8%); התנהלות אישית (2.3%); סיבות אחרות (כרטיס אשראי שנגנב, הלוואות למשפחה, לימודים ועיקול של חשבון בנק).

הקטגוריות השכיחות ביותר הן מקורות כלכליים מוגבלים, נסיבות חיים או אירועי משבר והעדר איזון בין הוצאות להכנסות. קטגוריות בולטות אחרות הן הוצאות דיור וקנסות וריביות.

לוח 2

התפלגות הסיבות לחוב

(N סיבות = 131)

מספר	אחוז	תיאור הסיבה לחוב
(36)	27.4	מקורות פיננסיים מוגבלים
(32)	24.4	נסיבות חיים או אירועי חיים משבריים
(26)	19.8	העדר איזון בין הכנסות להוצאות
(13)	9.9	הוצאות דיור
(9)	6.9	קנסות וריביות
(5)	3.8	יזמות עסקית
(3)	2.3	התנהלות אישית
(7)	5.3	אחר

אסטרטגיות להתמודדות עם חובות

מתוך 87 מרואיינים שהיו בחובות דיווחו 78.2% שנקטו צעדים לצמצום החוב או לסגירתו. אבל רק מעט יותר משליש (35.3%) מהם אכן הצליחו לצמצם או לסגור את חובם.

המשיבים שפעלו לצמצם את החוב התבקשו גם לתאר את פעולותיהם. מכיוון ששאלה זו נוסחה כשאלה פתוחה, התקבלו תשובות מרובות, המתארות באופן קונקרטי את הפעולות שנקטו המשיבים (לדוגמה: "איחדתי תיקים" או "ניסיתי לפרוס את התשלומים"). ניתוח

התשובות הוביל לזיהוי שתי אסטרטגיות התמודדות שנקטו החייבים: ניסיונות להגיע להסדר עם הנושים דרך איחוד תיקים, הכרזה על פשיטת רגל, פריסת תשלומים, פנייה לבית המשפט; ניסיונות לשלם את החוב על ידי איתור משאבים פיננסיים נוספים או יצירתם – נטילת הלוואות, קבלת סיוע מגורמים פרטיים, מכירת נכסים, שימוש בחסכונות או תשלום מתוך הכנסה שוטפת.

ניתוח הנתונים הראה שרוב החייבים (71.8%) נקטו צעדים שתכליתם ניסיון להגיע להסדר מול גורמי החוב (האסטרטגיה הראשונה), ורק 28.2% מהם ניסו לאתר או ליצור משאבים פיננסיים אחרים (האסטרטגיה השנייה). בהמשך ניתחנו את הקשר בין הפעולות שנקטו לבין הצלחתן או כישלונן לצמצם או לסגור את החוב (ראו לוח 3).

לוח 3

הצלחה/אי הצלחה בסגירת החוב או בצמצומו על פי פעולות שנקטו*

(N חייבים=56)

אי הצלחה	הצלחה		
	אחוז	(מספר)	
(מספר)			
73.2%	30	26.8%	ניסיונות להגיע להסדר מול גורמי חוב
26.7%	4	73.3%	ניסיונות לשלם את החוב ממקורות פיננסיים אחרים

* ניתוח זה כולל רק נחקרים שנקטו צעדים להשבת החוב, אשר השיבו לשתי השאלות שנכללו בניתוח ואשר נקטו רק אסטרטגיה אחת מתוך השתיים (נחקרים שצינו שנקטו את שתי האסטרטגיות ביחס לחובות שונים לא נכללו בניתוח).

אף שהאסטרטגיה הראשונה היא הפופולרית יותר, הממצאים בלוח 3 מעידים על כך שזו האסטרטגיה הפחות יעילה. כלומר: ברוב המקרים (73%) לא צלחו הניסיונות להגיע להסדר עם גורמי החוב; לעומתם הניסיונות לשלם חובות באמצעות גיוס כספים מגורמים פיננסיים אחרים צלחו הרבה יותר (73%). הקשר בין שני המשתנים נמצא מובהק סטטיסטית: $\chi^2(11, N=56) = 9.95, p = .002$.

הממצאים המוצגים בלוח 4 מראים שקרוב למחצית המשפחות שבהן יש מבוגר עובד (45%) לא הצליחו לצמצם או לסגור חוב בעקבות הצעדים שנקטו. עם זאת, יותר ממחצית מהמשפחות (55%) שבהן יש מבוגר עובד הצליחו לצמצם או לסגור את החוב לעומת פחות מרבע (23%) מהמשפחות שבהן אין מבוגר עובד. הקשר בין שני המשתנים נמצא מובהק סטטיסטית: $\chi^2(1, N=62) = 7.02, p = .030$.

לוח 4

הצלחה/אי הצלחה לסגור או לצמצם את החוב על פי מצב תעסוקה במשפחה

(N חייבים=61)

אי הצלחה	הצלחה		
	אחוז	(מספר)	
(מספר)			
45.2% (14)	54.8% (17)	יש מבוגר עובד במשפחה	
76.7% (23)	23.3% (7)	אין מבוגר עובד במשפחה	

חסמים להתמודדות עם חובות

השאלה הפתוחה אודות החסמים המונעים מחייבים לצמצם או לסגור את חובותיהם זכתה ל-67 תשובות. בנייתוח התוכן חילקנו את התשובות לתשע קטגוריות, המוצגות בלוח 5: החסם שצוין מספר הפעמים הרב ביותר הוא המשאבים המצומצמים העומדים לרשות החייבים (36% מכלל החסמים שהוזכרו) בשל יוקר המחיה, הוצאות על גידול ילדים, הכנסה נמוכה, קצבאות נמוכות. החסמים שהוזכרו במקום השני מבחינת תדירותם הם חסמים ארגוניים בירוקרטיים (20.9%), כגון מחסור במידע, קושי לקבוע מפגש עם גורמים רלוונטיים וקושי להגיע להסדר חוב מותאם. ריביות גבוהות (17.9%) היו החסם שהופיע במקום השלישי. חסמים אחרים שצוינו הם אירועי חיים, כגון חד הוריות, אבטלה ומחלה (16.5%). 9% מהחסמים שצוינו הוגדרו כחסמים אחרים, ובהם כישלון להוכיח בבית המשפט שכרטיס האשראי נגנב, בעלי דירה שאינם מוכנים להגיע להסדר, בעיות משפחתיות וחוסר הבנה.

לוח 5

התפלגות החסמים לסגירת החוב

(N חסמים=67)

חסם	אחוז	(מספר)
משאבים מצומצמים	36.0	(24)
חסמים ארגוניים בירוקרטיים	20.9	(14)
ריביות	17.9	(12)
אירועי חיים	16.5	(11)
אחר	9.0	(6)
משאבים מצומצמים	36.0	(24)

עוד נשאלו המשיבים בשאלה פתוחה מה יכול היה לסייע להם לשלם את חובם. 89 התשובות שהתקבלו (ניתן היה להשיב יותר מתשובה אחת) קובצו לחמש קטגוריות המובאות בלוח 6 להלן. הגדלת המשאבים הכספיים היתה התשובה הנפוצה ביותר (45% מהתשובות): "לקבל סיוע כספי", "לקבל משכורת גבוהה יותר", "להגדיל את הקצבאות", "להקטין את ההוצאות". בשליש מהתשובות ויותר (37%) נאמר שסיוע ביצירת הסדר עם הגוף הנושה יכול היה לעזור לשלם את החוב. תשובות אחרות (11.2%) היו תשובות ייאוש, כמו "זכייה בפיס" או "כלום לא יעזור", ותשובות שביטאו רצון לקבל ייעוץ חובות (3.4%). שלוש תשובות נכנסו לקטגוריה של "אחר".

לוח 6

התפלגות התשובות לשאלה "מה היה עוזר לסגירת החוב?"

(N תשובות = 89)

תשובה	אחוז	(מספר)
הגדלת המשאבים הכספיים	45.0	(40)
הסדרים מול גורמי חוב	37.0	(33)
תשובות פטליסטיות / ייאוש	11.2	(10)
קבלת ייעוץ	3.4	(3)
אחר	3.4	(3)

דיון

מחקר זה מבקש להציב על סדר היום של השיח המקצועי בעבודה סוציאלית את הנושא של חובות ועוני בהציגו נתונים ראשוניים על התופעה בשכונה אחת בבאר שבע. כפי שניתן לראות מתוך סקירת הספרות, המחקר בתחום זה בעבודה סוציאלית ומדיניות הרווחה מצומצם למדי. אם כי פה ושם מתפרסמות עדויות המתבססות על מחקר (Anderlloni & Vandon, 2008; Ben Galim & Lanning, 2010; Davidson, 2011) ועל ניסיון קליני (העולם הבוקר, 2013), ולפיהן גדל שיעור משתמשי שירותי הרווחה, המתמודדים עם חובות שאין ביכולתם לשלמם.

נתוני מחקרנו, אשר בחן לראשונה בישראל את תופעת החובות בקרב משקי בית בעוני, מעידים על בעיה חמורה של חובות והדרה כלכלית בקרב המשיבים. שיעור החייבים במחקרנו (61%) גבוה בהרבה מהשיעור שמראים הנתונים הארציים, שעל פיו היו 20% מהאוכלוסייה נתונים בחובות במהלך 2012 (למ"ס, 2012). זאת ועוד, 23% מהמשיבים

בכלל המדגם במחקרנו ו-27% מהחייבים דיווחו שאין להם חשבון בנק פעיל – סמן של הדרה כלכלית – לעומת 7% באוכלוסייה בישראל (למ"ס, 2012).

עוד שני סמנים של הדרה כלכלית הם גובה החוב ביחס להכנסה וריבוי החובות. גובה החוב ביחס להכנסה מלמד על חומרת הבעיה ועל הסיכויים לשלם את החוב מהכנסות משק הבית. מכיוון שהשכר החציוני בשכונה שבה נערך המחקר הוא 3,850 ש"ח (למ"ס, 2008), הרי שסכום החוב הכולל לנחקר (ממוצע 144,508 ש"ח, חציון 50,000 ש"ח) מעיד על בעיה שאין הוא יכול למצוא לה פתרון בכוחות עצמו. זאת ועוד, התעסוקה המוצעת לאנשים המצויים במורדות שוק התעסוקה מתאפיינת באי ביטחון תעסוקתי ובתנאי העסקה רעים (מישורי, 2012). תעסוקה פוגענית זו מקשה מאוד על אנשים בעוני המבקשים לשפר באמצעותה את מצבם הכלכלי.

גם ריבוי החובות מעיד על חומרת הבעיה. ל-61% מהחייבים יש יותר מחוב אחד, ומכיוון שבישראל אין מדיניות כוללת להסדר חובות של משקי בית פרטיים, מתעוררים קשיים בירוקרטיים רבים. במצב הנוכחי חייבים נדרשים להתדיין מול כל גוף נושה בנפרד, כדי להגיע להסדר חוב (רובין ושפירא, 2013). ואולם מכשולים כמו קשיי שפה, השכלה נמוכה ואי היכרות עם המערכות הפיננסיות והמשפטיות העוסקות בהסדרי חוב הופכים לבלתי אפשרי כמעט את הניסיון להגיע להסכם מול כל גוף בנפרד. את המציאות הקשה של אי ההתאמה של מערכות המשפט המינהלי לאנשים החיים בעוני מתאר המשפטן איל פלג בספרו אתגר העוני של המשפט המינהלי (2013). לטענתו, המשפט המינהלי, אשר אמור להסדיר בין היתר סוגיות של חובות יתר, מורכב מכללים החלים באופן אחיד על פעילותן של מכלול רשויות המינהל השונות, אבל "מציאות כללית זו אינה ראויה, וודאי שאינה מספקת" (עמ' 42); שכן כשמדובר באזרחים החיים בעוני, היחסים בין הרשות לפרט מתאפיינים בפערי כוח ובאינטנסיביות ותכיפות של מפגשים מינהליים, ואלה מחייבים להקים מערכת משפט מינהלי שתהיה מותאמת לאזרחים אלה.

גם מי שמצליח להתגבר על הקשיים הבירוקרטיים המתוארים לעיל מתחייב לשלם לכל גוף בנפרד סכום חודשי, בלי שיעשה בין הגופים תיאום בנוגע לגובה הסכום הריאלי שהחייב יכול לשלם בהתחשב בהכנסתו החודשית. כך נוצר מצב שבו אדם בעל הכנסה נמוכה המבקש להסדיר את חובותיו צובר חוזרי חוב חודשיים, הגבוהים יותר מהסכום הריאלי שהוא יכול לשלם. אי תשלום של חוב לאחר שהושג הסדר מחמיר עוד יותר את מצב החייבים. מחקר שפרסם מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל מצא, שבסוף 2012 הוכרו 70 אלף איש ויותר בישראל כ"מוגבלים באמצעים"; כלומר: רשם ההוצאה לפועל הכיר בכך שבנסיבות הנוכחיות אין להם סיכוי סביר להחזיר את חובותיהם, והם נדרשים לשלם סכום חודשי שתואם את יכולתם. עם זאת העלה המחקר ש"גם כאשר חייבים אלו עומדים בכל תנאי התשלום על פי חוק, מוטלות עליהם לרוב מגבלות – לרבות הגבלות על שימוש בחשבון בנק ובכרטיס אשראי, צעד שבמידה

מסוימת מדיר אותם כלכלית מהשוק המודרני. [...] הסנקציות המופעלות נגד חייבים בישראל הן נוקשות בקנה מידה בינלאומי. [...] המדיניות הישראלית מחמירה ביחס לנוהג באירופה ובצפון אמריקה. [...] בעיה נוספת היא שההתמודדות עם הסנקציות ממושכת מאוד, ובעבור חייבים רבים היא אורכת שנים ואפילו עשורים" (מרכז טאוב, 2013).

כפי שתואר בסיפורה של דורית שפוחת את המאמר, גם כאשר מדובר בסכומים לא גדולים, שילוב גורמי הפגיעות הכלכלית יוצר הדרה כלכלית, אשר באופן פרדוקסלי הופכת את ההתמודדות עם מצבי חוב לקשה במיוחד. יתרה מזו, כאשר קהילה גיאוגרפית או שכונה מתאפיינת בהדרה כלכלית (וניתן לשער שזה המצב בשכונה שנבדקה במחקרנו), מתחוללים בה במקביל תהליכים חברתיים שעלולים לחזק את ההדרה החברתית הכללית שלה (Kempson et al., 2000).

ממצאי המחקר מעלים תמונה מורכבת באשר לכוחה של התעסוקה לשמש כלי המונע כניסה לחובות ומקדם יציאה מהם. מחד גיסא נמצא שעבודה קשורה הן להקטנת הסיכון להיות בעל חוב והן להגדלת הסיכוי להצליח לצאת מחובות. ניתן להסביר זאת אם נראה בעבודה בשכר ביטוי של הכללה כלכלית (financial inclusion) של חייבים. עבודה בשכר מאפשרת לאדם, הן אשראי קונקרטי (חייב יכול להתחייב לשלם את חובו בהסתמך על משכורתו העתידית) והן אשראי סימבולי (היא מחזקת את אמינותו של חייב ומעודדת את הגוף הנושה להגיע איתו להסדרי חוב). מאידך גיסא, גם כשיש אדם עובד במשפחה, שיעור החייבים, הן בקרב אנשים בגיל העבודה והן במדגם הכללי במחקרנו, הוא גבוה (64%-53% בהתאמה), ומצביע על כך שגם עבודה אינה בהכרח גורם המסייע לצאת מבעיית חובות. כפי שציינו, ניתן להסביר את השיעור הגבוה של החייבים במשפחות שבהן יש מבוגר עובד בתנאי התעסוקה במשרות הזמניות על פי רוב לאנשים החיים בעוני.

הממצא בדבר התמודדותם של אנשים עם חובותיהם וניסיונותיהם להסדיר את חובותיהם הוא ממצא חשוב העומד בסתירה לתפיסה הרווחת כאילו אנשים החיים בעוני שווי נפש כלפי חובות ולא נוקטים מאמצים אקטיביים להסדיר את חובותיהם. ניתן לראות בממצא זה המשך לזרם המחקרי המתמקד בהתמודדותם של אנשים החיים בעוני עם המצוקה הכלכלית ובזיהוי המורכבות הכרוכה בהתמודדות זו (Edin & Lein, 1997; Lister, 2004). כפי שניתן לראות, סקירת הספרות העוסקת בטיפול בחובות יתר של משקי בית פרטיים מציגה מענים שאמורים להינתן לאנשים, אך אין היא מתייחסת לסוגיית ההתמודדות עם חובות, כפי שזו באה לידי ביטוי בחייהם באופן ספונטני, ללא התערבות חיצונית. יש לשים לב לכך שרוב החייבים (78.2%) ניסו להסדיר את חובותיהם בשתי דרכים עיקריות: ניסיון להגיע להסדר חוב מול הגוף הנושה; תשלום החוב באמצעות הגדלת המשאבים הכספיים (שימוש בחסכונות, לקיחת הלוואות וכו'). רובם ביקשו להגיע להסדרי חוב מול הגוף הנושה, אך רק מעטים מהם הצליחו להגיע להסדרים מתאימים. מיעוטם ביקשו לשלם את חובם על ידי הגדלת המשאבים הכספיים, ואצלם היו שיעורי

ההצלחה גבוהים יותר. נתונים אלה מצביעים על תמונת מצב עגומה: לאנשים המבקשים לשלם את חובם אין דרכים יעילות לעשות זאת. בהתחשב בשיעורי האבטלה הגבוהים וברמת ההכנסה הנמוכה בשכונה אנו יכולים לשער שלחייבים לא נותרה ברירה אלא לבחור בדרך הטובה פחות מבחינתם, כי לא היו להם האמצעים פיננסיים שיאפשרו להם לבחור אחרת. תשלום החוב על ידי הגדלת המשאבים הפיננסיים לא מהווה חלופה אמיתית מבחינתם בגלל מחסור בהכנסה, הכנסה נמוכה או העדר חשבון בנק. זאת ועוד, הספרות מלמדת שנמוכים סיכוייהם של אנשים החיים בשכונות מוחלשות לקבל עזרה כלכלית מחברים או מבני משפחה (Henly, Danziger, & Offer, 2003).

תשובותיהם של המשיבים בנוגע לחסמים לצמצום החוב מלמדות מה הן הסיבות לאי יכולתם לשלם את חובותיהם: "צמצום במשאבים כספיים", "חסמים ארגוניים בירוקרטיים", "ריביות". תשובות אלה מצביעות שוב על הצורך לקבוע מדיניות כוללת לטיפול בחובות, אשר תיקח על עצמה גם להרחיב את הנגישות של אנשים בעוני למשאבים כספיים, בין באמצעות תעסוקה ובין באמצעות הבטחת קצבאות מספיקות. חשיבות גדולה במיוחד יש להסרת החסמים הבירוקרטיים שמציבים המוסדות הפיננסיים, חברת החשמל וחברות המים והגז, העיריות וחברות התקשורת, שהם הנושים המרכזיים. מחקר שנעשה בכריטניה מצא שבין הגופים הנושים הבנקים הם מן המוסדות הגמישים פחות והמענישים יותר (באמצעות ריביות), ומדיניות זו מגדילה את חובותיהם של אנשים החיים בעוני (Dearden et al., 2010). עם זאת, חיוניות השירותים שמספקות חברות החשמל, הגז והמים גם היא מחייבת למצוא פתרון דחוף.

למחקר זה מספר מגבלות: (1) המדגם קטן ולא מייצג, ולכן אין הוא מאפשר הכללה. (2) עקב טבעו של המחקר, היו שיעורי ההיענות נמוכים. (3) המחקר לא בחן משתנים דמוגרפיים חשובים, כמו סך ההכנסה של משקי הבית או מצב בריאותי, וגם לא את משך זמן החוב, המאפשר הבחנה בין מצבי חוב חולפים וזמניים למצבי חוב קבועים (Caputo, 2012), העלולים להגדיל את הסיכון להדרה כלכלית. יש מקום למחקרים נוספים שיבחנו את שכיחות תופעת החובות, את הגורמים לה ואת השפעותיה בציבור בכלל ובקרב אנשים החיים בעוני בפרט. כמו כן יש צורך במחקרים שיבחנו לעומק את מדיניות הטיפול בחובות במדינות שונות ויציעו דרכי פעולה כוללות, המתאימות להקשר הישראלי, בסוגיה זו. עוד יש צורך במחקרים שיבחנו את תפקידם של עובדים סוציאליים מנקודת מבטם של החייבים. לדוגמה: מעניין לחקור אם חייבים פונים לעובדים סוציאליים כדי שיעזרו להם להתמודד עם חובות או אם הם תופסים עובדים סוציאליים כגורם מקצועי רלוונטי לעזרה בתחום זה.

סוגיה אחרונה זו חשובה מאוד ונוגעת גם בהגדרת התפקיד של עובדים סוציאליים בהקשר של חובות. כפי שמראה הספרות שסקרנו, לחובות יש השפעה שלילית על כל תחומי החיים. הם עלולים לחבל ביחסים המשפחתיים, ביכולות ההוריות, ביכולת התפקוד

של האדם, בחווייתו העצמית וכן להוביל להדרה כלכלית וחברתית. על כן חשוב שעובדים סוציאליים יכללו בתחום עיסוקם גם התמחות בתחום של חובות. גם מחויבותו של המקצוע לקידום צדק חברתי (קוד האתיקה המקצועית של העובדים הסוציאליים בישראל, 1995) מחייבת את מעורבותם של עובדים סוציאליים במקרים של חובות יתר.

יתרה מזו, ניתן לומר שאם עובדים סוציאליים רוצים להיות רלוונטיים מבחינת הפונים אליהם ומבחינת אנשים החיים בעוני, עליהם להבין את מקומה של תופעת החובות בחייהם. תחילה עליהם לחקור אם הפונים מתמודדים עם חובות, ואם כן, עליהם ללמוד כיצד החובות משפיעים על חייהם ועל חיי משפחתם. מלבד זאת על עובדים סוציאליים להכיר בניסיונות ההתמודדות של הפונים עם חובות ובחסימים האישיים והארגוניים שהם מתמודדים עמם. לבסוף, על עובדים סוציאליים לחבור אל הפונים ולעזור להם בהתמודדות כדי לחלצם מצבת החובות.

עובדים סוציאליים יכולים להפעיל אסטרטגיות של פרקטיקת מדיניות (וייס-גל וגל, 2011), כדי לחולל שינויים ברמה המקומית (למשל בנוגע לחובות מול רשויות מקומיות או חברות שירות של הרשויות המקומיות) או הארצית. בהקשר זה יש לשים דגש על שילובם של הפונים בתהליך העבודה, כדי להעשיר את הדיון הציבורי והמקצועי בקולם ובידע החיים של אנשים המתמודדים עם חובות. ניסיון זה יכול להיות בעל משמעות גם לחייבים המעורבים באפשרויות חוביות של מסוגלות והעצמה. אנו מאמצים גם את המלצתו של ריאן (Ryan, 2009), הקורא לקדם את הדיון המקצועי בנוגע לתפקיד הספציפי שעל עובדים סוציאליים לקחת בבואם לעזור לפונים ברמה הפרטנית, ומבחיין בין יועצי חובות מקצועיים, שתפקידם להעניק מענה חוקי וכלכלי מעמיק לחייבים, לבין עובדים סוציאליים, שאמורים להציב במוקד עבודתם את זיהוי בעיית החוב, מתן מענה ראשוני וארגוני לבעיה והפניה לייעוץ חובות מקצועי.

בישראל, שאין בה יועצי חובות שתפקידם לתת מענה מסודר, אנו קוראים לעובדים סוציאליים להכיר במחויבות המקצועית לעסוק בנושא של חובות, בין באמצעות התרעה על קיומה של הבעיה ושימוש בפרקטיקת מדיניות ובין באמצעות סיוע פרטני. עדויות מן השדה מצביעות על כך שכיום אין לעובדים סוציאליים הכלים הנדרשים כדי לסייע לחייבים, ואין מדיניות מקצועית ברורה בדבר תפקידם בתחום זה. אין להתמהמה ביצירת פתרונות לטובת החייבים, ויש לרתום את העובדים הסוציאליים לפתח מענים, ובהם העמקת הידע והמודעות להשפעת החובות והתחברות לפעילים חברתיים ולארגוני זכויות, כדי להתייצב לצדם של חייבים.

מקורות

- דורון, א' (2006). בין הדרה חברתית למדיניות חברתית. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2008). באר שבע, תת-רובע 11, מפקד האוכלוסין 2008. אוחרזר ב-12.9.2013 מ-
http://www.cbs.gov.il/www/mifkad/mifkad_2008/profiles/rep_h_9000000110000.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2011). ממדי העוני והפערים החברתיים. אוחרזר ב-7.12.2013 מ-
http://www.btl.gov.il/Publications/oni_report/Documents/oni2011.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2012). סקר אוריינות פיננסית: ידע, דעות והתנהלות בנושאים פיננסיים. אוחרזר ב-19.9.2013 מ-
http://www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201225297
- העולם הבוקר (2013). ריאיון עם הרבה עידית לב (25.7.2013). אוחרזר ב-8.9.2013 מ-
http://reshet.tv/Shows/your_family_Haolam_Haboker/videomarklist,224952
- וייס-גל, ע' וגל, ג' (2011). פרקטיקת מדיניות בעבודה סוציאלית. ירושלים: מאגנס.
- מישורי, ד' (2012). להיאבק על העסקה ישירה, הוגנת ומכבדת. בתוך: ד' מישורי וע' מאור (עורכים), העסקה פוגענית, הדרה וניצול שיטתיים בשוק העבודה (עמ' 22-9). ישראל: המכללה החברתית כלכלית והוצאת אחווה. אוחרזר ב-14.12.2013 מ-
<https://docs.google.com/viewer?url=http://www.sea.org.il/wp-content/uploads/2013/08/%D7%94%D7%A7%D7%93%D7%9E%D7%94.pdf>
- מרכז טאוב (2013). ישראל קשוחה יותר כלפי בעלי חוב שאינם מסוגלים לשלם. אוחרזר ב-14.12.2013 מ-
<http://taubcenter.org.il/index.php/publications/e-bulletin/israels-treatment-of-insolvent-debtors/lang/he/>
- פוקס, ש' ולשם, ל' (2005). נוחות חשיפת מידע בנושאים כספיים לדמויות מטרה שונות. מגמות, מד (1), 178-163.
- פלג, א' (2013). אתגר העוני של המשפט המינהלי. תל אביב: רסלינג.

קוד האתיקה המקצועית של העובדים הסוציאליים בישראל (1995). תל אביב: איגוד העובדים הסוציאליים בישראל.

רובין, ש' ושפירא, ש' (2013). נייר עמדה – חסמים ופגיעה בזכויות הייבים בהליכי גביית חובות והסדרי תשלומים והמלצות לתיקונם. ירושלים: הפורום למאבק בעוני.

Anderloni, L. & Vandone, D. (2008). *Households over-indebtedness in the economic literature* (Working Paper no. 2008-46). Milan: State University of Milan, Department of Economics, Business and Statistics.

Anioła, P. & Gołaś, Z. (2012). Differences in the level and structure of household indebtedness in the EU countries. *Contemporary Economics*, 6 (1), 46-59.

Athreya, K. B. (2008). Default, insurance, and debt over the life-cycle. *Journal of Monetary Economics*, 55 (4), 752-774.

Ben-Galim, D. & Lanning, T. (2010). *Strength against shocks: Low income families and debt*. London: IPPR.

Betti, G., Dourmashkin, N., Rossi, M. C., & Yin, Y. P. (2007). Consumer over-indebtedness in the EU: Measurement and characteristics. *Journal of Economic Studies*, 34 (2): 136-156.

Beverly, S. G., McBride, A. M., & Schreiner, M. (2003). A framework of asset-accumulation stages and strategies. *Journal of Family and Economic Issues*, 24 (2), 143-156.

Birkenmaier, J., Curley, J., & Kelly, P. (2012). Credit building in IDA programs: Early findings of a longitudinal study. *Research on Social Work Practice*, 22 (6), 605-614.

Birkenmaier, J., Curley, J., & Kelley, P. (2012). The financial credit profile of low income families seeking assets. *Journal of Financial Therapy*, 2 (2), 68-85.

Biscotti, B. (2010). Safeguarding of credit and bankruptcy: History and regulating tendencies, the Italian experience. *Jurisprudence*, 2 (120), 325-340.

- Bridges, S. & Disney, R. (2004). Use of credit and arrears on debt among low-income families in the United Kingdom. *Fiscal Studies*, 25, 1-25.
- Bridges, S. & Disney, R. (2010). Debt and depression. *Journal of Health Economics*, 29 (3), 388-403.
- Bolin, W. H. & Del Canto, J. (1982). LDC debt: Beyond crisis management. *Foreign Affairs*, 61, 1099-1112.
- Brown, S., Taylor, K., & Wheatley Price, S. (2005). Debt and distress: Evaluating the psychological cost of credit. *Journal of Economic Psychology*, 26 (5), 642-663.
- Caputo, R. K. (2012). Patterns and predictors of debt: A panel study, 1985-2008. *Journal of Sociology and Social Welfare*, 39 (2), 7-29.
- Clancy, M., Grinstein-Weiss, M., & Schreiner, M. (2001) *Financial education and savings outcomes in individual development accounts* (Working Paper 01-2). St. Louis, MO: Center for Social Development, Washington University.
- Davidson, M. A. (2011). Is liberalism drowning in debt? The impact of private debt on individual liberty. *Journal of Poverty and Social Justice*, 19 (3), 263-275.
- Dearden, C., Goode, J., Whitfield, G., & Cox, L. (2010). *Credit and debt in low-income families*. York: Joseph Rowntree Foundation.
http://www.lboro.ac.uk/publications/credit_and_debt.htm
- Department for Work and Pensions & Department of Trade and Industry (2004). *Tackling Over-Indebtedness: Action Plan 2004*. London: DWP & DTI.
- Department for Work and Pensions & Department of Trade and Industry (2005). *Tackling Over-Indebtedness: Annual Report 2005*. London: HMSO.
- Devlin, J. F. (2005). A detailed study of financial exclusion in the UK. *Journal of Consumer Policy*, 28 (1), 75-108.
- Dew, J. (2008). Debt change and marital satisfaction change in recently married couples. *Family Relations*, 57 (1), 60-71.

- Dew, J. (2011). The association between consumer debt and the likelihood of divorce. *Journal of Family and Economic Issues*, 32 (4), 554-565.
- Disney, R., Bridges, S., & Gathergood, J. (2008). *Drivers of Over-indebtedness: Report to the UK department for business, enterprise and regulatory reform*. Nottingham: The University of Nottingham
- Disney, R. & Gathergood, J. (2011). *Financial literacy and indebtedness: New evidence for UK consumers*. Nottingham: The University of Nottingham.
- Drentea, P. (2000). Age, debt, and anxiety. *Journal of Health and Social Behavior*, 41, 437-450.
- Drentea, P. & Lavrakas, P. J. (2000). Over the limit: The association among health, race and debt. *Social Science & Medicine*, 50 (4), 517-529.
- Edin, K. & Lein, L. (1997). *Making ends meet: How single mothers survive welfare and low-wage work*. New York: Russell Sage Foundation.
- Feder, G. (1980). Economic growth, foreign loans and debt servicing capacity of developing countries. *The Journal of Development Studies*, 16 (3), 352-368.
- Fitch, C., Hamilton, S., Bassett, P., & Davey, R. (2011). The relationship between personal debt and mental health: A systematic review. *Mental Health Review Journal*, 16 (4), 153-166.
- Fox, J., Bartholomae, S., & Lee, J. (2005). Building the case for financial education. *Journal of Consumer Affairs*, 39 (1), 195-214.
- Gloukoviezoff, G. (2006). From financial exclusion to over-indebtedness: The paradox of difficulties for people on low income? In L. Anderloni, M. D. Braga, & E. Carluccio (Eds), *New frontiers in banking services: Emerging needs and tailored products for untapped markets* (pp. 213-245). Berlin: Springer Verlag.
- Goode, J. (2012). Brothers are doing it for themselves? Men's experiences of getting into and getting out of debt. *The Journal of Socio-Economics*, 41 (3), 327-335.

- James, H. (1987). Deep red: The international debt crisis and its historical precedents. *The American Scholar*, 56 (3), 331-341.
- Jentzsch, N. & Riestra, A. S. J. (2006). Consumer credit markets in the United States and Europe. In G. Bertola, R. Disney, & C. Grant (Eds.), *The economics of consumer credit* (pp. 27-62). Cambridge, Mass: MIT Press.
- Kalousova, L. & Burgard, S. A. (2013). Debt and foregone medical care. *Journal of Health and Social Behavior*, 54 (2), 203-219.
- Keese, M. & Schmitz, H. (2013). Broke, ill, and obese: Is there an effect of household debt on health? *Review of Income and Wealth*, doi: 10.1111/roiw.12002.
- Kempson, E. & Whyley, C. (1999). *Kept out or opted out: Understanding and combating financial exclusion*. Bristol: Policy Press.
- Kempson, E., Whyley, C., Caskey, J., & Collard, S. (2000). *In or out? Financial exclusion: A literature and research review*. London: Financial Services Authority.
- Kempson, E. (2002). *Over-indebtedness in Britain*. London: Department of Trade and Industry.
- Kempson, E., McKay, S., & Willitts, M. (2004). *Characteristics of families in debt and the nature of indebtedness* (DWP Research Report No 211). Leeds: Corporate Document Services.
- Lea, S. E., Webley, P., & Levine, R. M. (1993). The economic psychology of consumer debt. *Journal of economic psychology*, 14 (1), 85-119.
- Levin, C. (2001). The poor in the Old Testament: Some observations. *Religion and Theology*, 8 (3-4), 253-273.
- Lister, R. (2004). *Poverty*. London: Polity Press.
- Lusardi, A. & Tufano, P. (2009). *Debt literacy, financial experiences, and overindebtedness* (No. w14808). Cambridge: National Bureau of Economic Research.

- Marx, I. & Nolan, B. (2012). In-Work Poverty. AIAS, GINI Discussion Paper 51.
- Meltzer, H., Bebbington, P., Brugha, T., Jenkins, R., McManus, S., & Dennis, M. S. (2011). Personal debt and suicidal ideation. *Psychological Medicine*, 41 (4), 771-778.
- Ochsmann, E., Rueger, H., Letzel, S., Drexler, H., & Muenster, E. (2009). Over-indebtedness and its association with the prevalence of back pain. *BMC Public Health*, 9 (1), 451.
- Orton, M. (2009). *The long-term impact of debt advice on low income household*. Warwick: Institute for Employment Research Working Paper, University of Warwick.
- Pleasence, P. & Balmer, N. J. (2007). Changing fortunes: results from a randomized trial of the offer of debt advice in England and Wales. *Journal of Empirical Legal Studies*, 4 (3), 651-673.
- Ramsay, I. (2007). Comparative consumer bankruptcy. *University of Illinois Law Review*, 241-274.
- Ramsay, I. (2012). A tale of two debtors: Responding to the shock of over-indebtedness in France and England: A story from the Trente Piteuses. *The Modern Law Review*, 75 (2), 212-248.
- Reading, R. & Reynolds, S. (2001). Debt, social disadvantage and maternal depression. *Social Science & Medicine*, 53 (4), 441-453.
- Russell, H., Whelan, C. T., & Maître, B. (2013). Economic Vulnerability and Severity of Debt Problems: An analysis of the Irish EU-SILC 2008. *European Sociological Review*, 29, 695-706.
- Ryan, M. (2009). Social work practice and debt. In P. Swain & S. Rice (Eds.), *In the shadow of the law: The legal context of social work practice* (pp.376-389). Sydney: The Federation Press.
- Schicks, J. (2010). *Microfinance over-Indebtedness: Understanding its drivers and challenging the common myths*. Bruxelles: Centre Emilee Bergheim, Solvay School of Business, CEB Working Paper, (10/048).

- Sheppard, M. (2012). *Social work and social exclusion: The idea of practice*. Hampshire/ Burlington: Ashgate Publishing Ltd.
- Sherraden, M., Schreiner, M., & Beverly, S. (2003). Income, institutions, and saving performance in individual development accounts. *Economic Development Quarterly*, 17 (1), 95-112.
- Stamp, S. (2012). The impact of debt advice as a response to financial difficulties in Ireland. *Social Policy and Society*, 11 (1), 93-104.
- Sullivan, T. A., Warren, E., & Westbrook, J. L. (2000). *The fragile middle class: Americans in debt*. Yale: Yale University Press.
- Sweet, E., Nandi, A., Adam, E., & McDade, T. (2013). The high price of debt: Household financial debt and its impact on mental and physical health. *Social Science & Medicine*, 91, 94-100.
- Thorne, D. (2007). Personal bankruptcy and the credit report: Conflicting mechanisms of social mobility. *Journal of Poverty*, 11 (4) 23-43.
- Valins, O. (2004). *When debt becomes a problem: A literature Study*. Wellington, New Zealand: Ministry of Social Development.
- Walker, C. (2012). Personal debt, cognitive delinquency and techniques of governmentality: Neoliberal constructions of financial inadequacy in the UK. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 22 (6), 533-538.
- Webley, P. & Nyhus, E. K. (2001). Life-cycle and dispositional routes into problem debt. *British Journal of Psychology*, 92 (3), 423-446.
- Whelan, C. T. & Maître, B. (2005). Vulnerability and multiple deprivation perspectives on economic exclusion in Europe: A latent class analysis. *European Societies*, 7 (3), 423-450.
- Wolfe, M., Madge, P., & Kruse, J. (2004). *Debt advice handbook*. London: Child Poverty Action Group.
- Yip, P. S., Yang, K. C., Ip, B. Y., Law, Y. W., & Watson, R. (2007). Financial debt and suicide in Hong Kong. *Journal of Applied Social Psychology*, 37 (12), 2788-2799.